

Forgács Márton: Rudolf A. Mark: Krieg an fernen Fronten. Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914–1924 (recenzió)

Rudolf A. Mark: Krieg an fernen Fronten. Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914–1924. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2013. 285. o. 24 fénykép. ISBN 978-3-506-77788-1

Németországban az utóbbi két évtizedben fokozott érdeklődés tapasztalható a közép-ázsiai régió iránt, nem utolsósorban a Bundeswehr afganisztáni szerepvállalása következtében. Rudolf A. Mark munkája egy olyan témát helyez középpontba, amely az első világháborús centenárium kapcsán azóta megjelent nagyszámú tanulmány és monográfia dacára is még bőven tartalmaz „hézagokat és fehér foltokat”: a Német Birodalom külpolitikai tevékenységét a közép-ázsiai (és érintőlegesen a közel-keleti) térségben. A szerző Germersheimban orosz, lengyel, szerbhorvát, szociológiai és gazdasági, majd Mainzban kelet-európai történelmi, szlavisztikai és néprajzi tanulmányokat folytatott. Tanított többek között vendégdocensként a Harvard Egyetemen, tagja volt a moldovai EBESZ-bizottságnak, 2013 óta a hamburgi Helmut Schmidt Egyetem munkatársa. Publikációiban behatóan foglalkozott a volt Szovjetunió népeivel, ezen belül az ukrán és közép-ázsiai területekkel. Az itt tárgyalt mű közvetlen előzményeként tekinthető munkája egy évvel korábban jelent meg *Im Schatten des „Great Game“. Deutsche „Weltpolitik“ und russischer Imperialismus in Zentralasien 1871–1914* címmel.

A könyv hat fő fejezetből épül fel, amelyek három-négy alfejezetre oszlanak. A bevezetőben a szerző felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy a közép-ázsiai térség alig kap hangsúlyt az első világháborút tárgyaló nemzetközi szakirodalomban, és ismerteti a kutatásainak alapját képező széleskörű forrásbázist: berlini, koblenzi, taskenti és moszkvai levéltárak aktái, diplomaták levelezései, visszaemlékezések, korabeli folyóiratok. A második fejezet röviden ismerteti a Turkesztáni Főköormányzóságot, a mai Türkmenisztán, Özbegisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Dél-, valamint Kelet-Kazaksztán területeit, amelyek a 19. század második felében kerültek fokozatosan az Orosz Birodalom uralma alá (Kazaksztán nagyobb része a Sztjeppei Főköormányzóság területét képezte). A három történelmi államalakulat közül a Kokandi Kánságot annektálták, a Hívai Kánság és a Buharai Emirátus pedig vazallus állam státuszába kerültek. A térség a német vezetés részéről akkor kezdett fokozott figyelemben részesülni, amikor Max Freiherr von Oppenheim (1860–1946) orientalista vezetésével megalakult a „Keleti Hírszerző Iroda” (*Nachrichtenstelle für den Orient*). Ennek célja a brit, francia és orosz haderőkben szolgáló muszlim katonák megnyerése és átállítása, a

gyarmatokon pedig fegyveres felkelések szítása volt. A stratégia alapjait Oppenheim – aki számos utazást tett a Közel-Keleten, és mélyszéges rajongást táplált az iszlám kultúra iránt – már 1914 októberében lefektette „Emlékirat ellenségeink iszlám területeinek forradalmasításáról” (*Denkschrift betreffend die Revolutionisierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*) című írásában. A hivatal felépítésének és sokirányú propagandatevékenységének bemutatása mellett a fejezet külön kitér a turkesztáni lakosokat hadtápszolgálatra kötelező ukáz (1916. június 25) nyomán kitört felkelés német recepciójára. Az ellenség hátszágában zajló véres konfliktushoz ugyan fűztek reményeket, azonban azt a korabeli orosz feltevést, miszerint ténylegesen befolyásoltak volna az eseményeket, Mark a felkutatott dokumentumok alapján nem látja igazolhatónak.

A következő fejezet az Orosz Birodalom közép-ázsiai területein letelepedett németek helyzetét vázolja fel. Turkesztánban meglehetősen alacsony volt a létszámuk (10 000 főre becsülhető), a háború kitörése utáni németellenes, sokszor antiszemita színezetet is átszótt közhangulat azonban őket se kerülte el, ahogyan a német származású, de egyébként teljes mértékben eloroszosodott tiszték is folytonos gyanúsításoknak voltak kitéve. Mark ehelyütt hozzáteszi, hogy háború idején ez szinte törvényszerű jelenség és a Német Birodalomban is került sor hasonló atrocitásokra, mégis különösen markánsnak ítéli meg ennek oroszországi megnyilvánulásait, és kiemeli az értelmiség ebben játszott dicstelen szerepét. A cári hatóságok különösen árgus szemekkel figyelték a városokban szabadon mozgó német és osztrák-magyar hadifogoly tiszték érintkezéseit a helyi lakossággal; a mindenütt felfedezni vélt „összeesküvések” azonban többnyire teljesen nélkülözték a valóság alapját. A szerző külön alfejezetet szentel a Turkesztánba került hadifoglyok helyzetének áttekintő ismertetésére is, külön tárgyalva a több szabadságot élvező tiszteket és a sokkalta nyomorúságosabb körülmények közé kerülő, nehéz fizikai munka végzésére kötelezett altisztek és legénységek sorsát. Ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy itt még nem a második világháborús hadifogság végletes embertelenségéről van szó. A többi hadviselő fél táboraihoz képest magas halálozási arány (20% körül) elsődleges oka a foglyok nagy száma, a szervezetlenség, az egészségügyi felszerelés és a személyzet hiányosságai, valamint a birodalmon belüli hatalmas távolságok voltak. Ehhez társult, hogy Turkesztán katonai közigazgatás alatt állt, ami a Vörös kereszt munkáját jelentősen megnehezítette. A következő alfejezet már Német Birodalom térségben folytatott tevékenységeire fókuszál, amelyek arra irányultak, hogy Perzsiát és Afganisztánt a Központi Hatalmak oldalán bevonják a világháborúba, illetve Brit-Indiában felkeléseket robbantsanak ki. Az expedíciók sebtében összeválogatott tagjai közül a legismertebbek Oskar Ritter von Niedermayer főhadnagy (1885–1948), Werner Otto von Hentig hadnagy (1886–1984) Wilhelm Waßmuß (1880–1931) és Mahendra Pratap indiai herceg (1886–1979). A térséget alaposan ismerő szakemberek

hiánya, a csoportok tagjai közötti súrlódások, a rossz szervezés, és nem utolsósorban a német és oszmán vezetés rivalizálása következtében a fordultatos kalandokban bővelkedő vállalkozások azonban nem tudták elérni céljukat.

A negyedik fejezet az 1917-es év mélyreható változásokat hozó eseményeit vizsgálja a német külpolitika szemszögéből. A Kerenszkij-kormány által tett engedmények következtében Közép-Ázsiában újjáéledtek az autonómiatörekvések, pártok és szervezetek alakultak. A sztyeppe területen a kazakok által alapított *Alas*-párt célkitűzései magukban rejtették az erősödő bolsevikokkal való konfrontációt; küzdelmük az aránytalan erőviszonyok és egy súlyos éhínség következtében azonban kudarcra volt ítélve, és 1920 elejére véget ért. Turkesztánban egy áprilisi kongresszuson helyi szervezetek életre hívták a Turkesztáni Muszlimok Központi Tanácsát, amely Oroszországon belül, föderatív modellben gondolkodva kívánta egyesíteni a török nyelvű népeket. Ezzel szemben a Taskentben novemberben, a bennszülött lakosság mellőzésével megalakult Turkesztáni Népbiztosok Tanácsa (*Turkszovnarkom*) az orosz érdekeket képviselte, és nem mutatott hajlandóságot az egyezkedésre. Ennek következtében decemberben a muszlim és zsidó képviselők kikiáltották a Kokandi Autonómiát, amely azonban ugyancsak rövid életűnek bizonyult: 1918 februárjában a szovjet erők elfoglalták és lerombolták Kokandot, a harcok közel 10 000 emberéletet követeltek. Április 30-án létrejött a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot (TASZSZK). Az események hatására Hans von Eckhardt (1890–1957) fogalmazta meg azt az elképzelést, hogy a további orosz expanzióknak a központi területeket gyűrűbe záró autonóm államalakulatok keresztül szabjanak gátat (*Randstaatenkonzept*). Emellett gazdasági lehetőségek sokaságát is látták egy németbarát muszlim államkonföderáció létrejöttében, a háború során fokozódó nyersanyaghiány komoly érdeklődést váltott ki a közép-ázsiai élelmiszerek, a gyapjú és mindenekelőtt a gyapot iránt. A újfent függetlenné vált Buharai Emirátus és Hívai Kánság kiemelt szerepet tölthetett be mind a szovjetek, mind a térségben élénk aktivitást folytató britek elleni küzdelem szempontjából. Különösen a háborús felek között ügyes hintapolitikát folytató Afganisztánnal határos, és Indiával történelmileg szoros szálakkal kapcsolódó Buhara látszott nélkülözhetetlen bázisnak a további vállalkozásokhoz. A britellenes propagandatevékenység megszervezésével a térséget ismerő Gerhard Epp német mérnököt bízták meg 1918 augusztusában. A tervekben a hadifoglyoknak is szerepet szántak: egy esetleges német katonai beavatkozás esetén stratégiai pontokat kellett volna megszállniuk. Mark azonban rámutat arra, hogy egy független Turkesztán alapítása ekkor már egyre kevésbé tűnhetett kivitelezhetőnek. Az elsődleges szempont a német külpolitika számára a szovjet kormányzattal megkötött béke fenntartása volt, így tényleges támogatást nem nyújtott a különféle muszlim államalakulatok terveivel előálló tatár és turkesztáni küldötteknek. Ehhez

társult, hogy meg kellett őrizni az Oszmán Birodalommal a jó viszonyt is, miközben komoly érdekellentétek törtek felszínre a Kaukázusban folytatott hadműveletek, valamint a pántörök birodalmi elképzelésekben rejlő kockázatok nyomán. A német hadügyminisztériumban attól tartottak, hogy ezek megvalósulása esetén Konstantinápoly az arab térség iránt érdeklődését veszítve kiegyezne Nagy-Britanniával, az oszmán fennhatóságot várhatóan el nem fogadó tatárok és kaukázusi népek pedig fegyveres ellenállást tanúsítanának, ami súlyosan veszélyeztette volna a gazdasági érdekeket.

Az ötödik fejezet a hadifoglyok sorsát tárgyalja a breszt-litovszki békét követően. Létszámuk Turkesztánban 1917 végén 50 000, 1918 júliusában 35 000 főre becsülhető, közülük azonban csak kevesebb, mint 10% volt birodalmi német. A szabályozott fogolycsere-egyezmény valójában inkább csak papíron létezett. A fogsággal együtt ellátásukat is elvesztő katonák kisebbik része talált megélhetést biztosító munkát – a szakemberhiány miatt akár vezető beosztásban is –, míg mások megpróbálták önerőből hazajutni, sokan pedig arra kényszerültek, hogy részt vegyenek a polgárháború harcaiban. A Zimmermann-Brendel főhadnagy vezette német bizottság 1918 júniusában érkezett meg Turkesztánba, de fél éves ottléte alatt gyakorlatilag semmilyen eredményt nem tudott elérni a foglyok megsegítése érdekében. Ennek oka azonban nem csak a kaotikus viszonyokban rejlett, hanem minden bizonnyal az is közrejátszott, hogy a bizottság élénk hírszerzési tevékenységet is folytatott, valamint későbbi büntetést helyezett kilátásba azon katonáknak, akik a Vörös Hadseregbe lépnek – ez értelemszerűen nem növelte a szovjet fél jóindulatát. Másfelől a németek se sietették a cserét, mert aggódtak a hazatérők esetleges politikai „megrontottsága” miatt. A Vörös Hadseregben önként vagy kényszerűségből szolgáló egykori hadifoglyok (nagyjából 100 000 fő, ebből 5000 német) Turkesztánban különösen nagy szerepet játszott, esetenként az állomány 20%-át is meghaladta az arányuk, és szaktudásukkal nagymértékben hozzájárultak a bolsevikok győzelméhez, így a Buharai Emirátus elfoglalásához is (1920. szeptember elején). Ezt az eseményt egy külön alfejezet tárgyalja. A város lakossága ellen elkövetett különös kegyetlenségekről, a példátlan mértékű rablásról és fosztogatásról szóló beszámolókat Mark szovjet forrásokkal való összevetések alapján hitelesnek ítéli meg. A fejezetet a foglyok viszontagságos hazaszállításának ismertetése zárja.

A szerző végül az utolsó fejezetben azt vizsgálja, miként alakult Németország kapcsolata a térséggel a háború lezárását követő években. Egy független Turkesztán ekkor már alig játszott szerepet a német elképzelésekben, ennek megfelelően nagyon korlátozottan és gyorsan alábbhagyó mértékben támogatták Enver pasa (1881–1922) tevékenységét, aki Németországban talált menedéket. A korábbi oszmán hadügyminiszter a britek elleni harcot kívánta folytatni, először a szovjetekkel szövetségben. Nem sokkal később azonban átállt

baszmacsi-felkelőkhöz, és 1922. augusztus 4-én esett el Dusanbe közelében egy ütközet során, vele együtt pedig sírba szállt pántörök kalifátusi projektje is. A német gazdasági élet egyes szereplői továbbra is érdeklődést tanúsítottak ugyan a régió iránt, főleg a nagy haszonnal kecsegtető gyapottermesztésben és a Szemirecsje-vasútvonal építésében láttak lehetőségeket, ezekből a tervekből politikai támogatottság hiányában végül semmi sem valósult meg. A Buharai Népi Szovjetköztársasággal annak 1924-es megszűnéséig korlátozottan, de fennmaradtak kereskedelmi és kulturális kapcsolatok is: buharai gyerekek és diákok Németországban tanulhattak, akiknek egy része ott maradt, másrészt a közép-ázsiai térségben is nem kevés korábbi hadifogoly kezdett új életet.

A tudományos kritériumokat mindvégig szem előtt tartó munka kimerítő jegyzetapparátusa „olvasóbarát” módon végjegyzetként nyert elhelyezést. A 19 oldalas kiegészítő forrás- és irodalomjegyzék tanulmányozása után nem marad kétség afelől, hogy nagyon alapos és hosszú kutatómunka eredményét tartjuk a kezünkben. A szerző választékos, helyenként latin kifejezésekkel tűzdelt, mégis olvasmányos stílusa örömdetesen felülemelkedik egynémely tudományos publikáció száraz fogalmazásmódján. A leírtakat két igényes kivitelezésű térkép és egy fényképmelléklet egészíti ki. Kiemelésre érdemes, hogy a mű címének megfelelően a német szempontok és szereplők képezik a vizsgálat fő tárgyát, de nem mellőzi a hadifogság osztrák-magyar vonatkozásait sem. A könyvet nem csak a szűkebb téma szakembereinek, hanem az érdeklődő nagyközönségnek is csak ajánlani lehet.